

RELACJE MIĘDZYPOKOLENIOWE A RODZINA

WITOLD WRZESIEŃ

ABSTRACT. Wrzesień Witold, *Relacje międzypokoleniowe a rodzina* (Generation relations and the family). Roczniki Socjologii Rodziny, XII, Poznań 2000. Adam Mickiewicz University Press, pp. 57-70. ISBN 83-232-1056-X. ISSN 0867-2059. Text in Polish with a summary in English.

Witold Wrzesień, Instytut Socjologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza (Institute of Sociology Adam Mickiewicz University), ul. Szamarzewskiego 89, 60-568 Poznań, Polska-Poland.

Tworzenie się nowych pokoleń, kształtowanie tożsamości pokoleniowej oraz zmiana pokoleń to zjawiska obszernie analizowane w naukach społecznych. Analiza ta podejmowana jest zarówno w skali makrosocjalnej, jak i z perspektywy działających jednostek. Dynamika relacji międzypokoleniowych stanowi wypadkową przemian cywilizacyjnych obejmujących różne sektory życia społecznego, począwszy od systemu politycznego i ekonomicznego, a na systemie obyczajowo-moralnym skończywszy. Druga połowa XX wieku to okres nasilania się wzajemnych oddziaływań pomiędzy pokoleniami, będący konsekwencją zarówno przyspieszenia przemian cywilizacyjnych, jak i wystąpienia dramatycznych faktów historycznych, zdarzeń o cechach pokoleniotwórczych (np. II wojna światowa, wojna w Wietnamie, kryzys paliwowy itp.) oraz postępującej od lat 50. emancypacji młodzieży. Stan taki przyczynił się też do intensyfikacji refleksji naukowej na temat pokoleń, młodzieży i zmiany społecznej generowanej przez wspomniane kategorie społeczne.

Celem niniejszego opracowania jest próba systematyzacji modelu pojęciowego wykorzystywanego do analizy odzwierciedleń ogólnospołecznej specyfiki przebiegu relacji międzypokoleniowych na płaszczyźnie życia rodzinnego.

Rodzina jest dla każdego człowieka pierwszą sceną doświadczania relacji zachodzących pomiędzy pokoleniami i w konsekwencji stanowi jedno z najistotniejszych ogniw procesu zmiany pokoleń. To tutaj, w efekcie przebiegu procesu socjalizacji pierwotnej, dochodzi do „internalizacji społeczeństwa jako takiego” i subiektywnego ustanowienia spójnej i trwałej tożsamości (Berger, Luckmann 1983:208).

Tutaj także dochodzi do eskalacji lub neutralizacji konfliktów będących efektem dysonansu aksjologiczno-normatywnego pomiędzy socjalizacją pierwotną a socjalizacją wtórną.

POJĘCIE RODZINY

Analizując specyfikę relacji międzypokoleniowych w kontekście życia rodzinnego, rodzinę należy traktować zarówno jako grupę społeczną, instytucję społeczną, jak i proces, cykl rodzinnego życia. Pokolenia kształtują się w swojej ostatecznej formie w okresie młodzieńczym. Precyzyjniej mówiąc, w okresie późnej adolescencji i krótko po nim, gdy po okresie mniej lub bardziej intensywnej manipulacji i negacji ról narzucanych przez system aksjologiczno-normatywny społeczeństwa, występująca w danym miejscu i czasie młodzież zaczyna charakteryzować się wspólnotą norm i wartości. Owa wspólnota norm i wartości internalizowana jest w trakcie przeżywania wspólnych ważnych doświadczeń i owocuje powstawaniem poczucia pokoleniowej tożsamości. Tak ukształtowane pokolenie przechodzi do kolejnej fazy cyklu życia i zasila kategorię młodych dorosłych, przeżywając tak zwany moment startu życiowego. Ten punkt w życiu dla jednych utożsamiany jest wyłącznie z podjęciem pracy zawodowej i jednoczesnym zakończeniem okresu edukacji, dla innych oznacza, oprócz poprzedniego także założenie rodziny.

Z perspektywy interesującego nas zagadnienia rodzina rozumiana jako grupa społeczna dostępna jest najpełniejszej analizie socjologicznej wówczas, gdy podobnie do społecznej kategorii pokolenia i kategorii młodzieży rozumie się ją jako typowy, przebiegający nieprzypadkowo rodzaj działania, inaczej system działania, bądź system interakcji – „z własnymi interpretacjami znaczeń i wzorcami symboli” (Griese 1996:133).

Zgodnie z założeniami teorii działań, rodzinę jako grupę społeczną należy traktować zatem jako działający układ charakteryzujący się permanentnym procesem interpretacji i definiowania sytuacji przez jednostki, w celu antycypacji oczekiwań partnerów wobec własnych zachowań i odpowiedniej typizacji samych siebie.

Brak niezbędnych doświadczeń lub niedokończony proces socjalizacji uniemożliwiają precyzyjne, jednoznaczne zdefiniowanie sytuacji oraz właściwą typizację partnerów interakcji. Stan ten dotyczy zarówno pokolenia ludzi młodych, stojących u progu dorosłego życia, jak i pokolenia (pokoleń) ludzi starszych. W przypadku tych pierwszych zaznacza się on przede wszystkim w sferze funkcjonowania w świecie ludzi dorosłych. Mówiąc bardziej precyzyjnie, z niedogodnościami funkcjonowania w tej sferze, co w konsekwencji może prowadzić do zamykania się młodego pokolenia w świecie grup rówieśniczych, połączonego z mniej lub bardziej jawnie manifestowaną negacją świata ludzi dorosłych. Dla pokolenia (pokoleń) ludzi mających moment startu życiowego za sobą i z tytułu osiągniętego wieku nie klasyfikujących się już do kategorii młodzieży, stan ten wiąże się z nienadążaniem za spontanicznie

zmieniającym się systemem norm, wartości i wzorów zachowań propagowanych przez pokolenie młodsze. Pozostawanie w tyle starszego pokolenia rekompensowane najczęściej jest przez wzmacnianie oddziaływań wewnątrzrodzinnego systemu kontroli. Pojawiające się w konsekwencji napięcia pomiędzy pokoleniem rodziców i pokoleniem dorastających dzieci w rodzinie są efektem niedostatecznej kompetencji działaniowej całego układu (systemu działań), będącej przeniesieniem zależności odpowiedzialnych za proces zmiany pokoleń występujących pomiędzy pokoleniami w skali makro.

Rodzina jako instytucja społeczna pojmowana jest zgodnie z formalistycznym rozumieniem instytucji społecznej, gdzie podstawowym punktem odniesienia jest sposób lub wzór zachowania, czyli pełnienie ról. „(...) Instytucja nie jest osobą czy grupą, jest ona częścią kultury, segmentem ujętego we wzory sposobu życia ludzi” (Fichter 1957:247). „Rodzina pojmowana jako instytucja społeczna, to ciągły proces powstawania i petryfikowania się wzorów zachowań odpowiedzialnych za realizację sposobu życia jednostek w szeroko rozumianym rodzinnym milieau” (Wrzesień, Żurek 1999:75).

Rozpatrywanie zależności na linii pokolenie – rodzina narzuca też konieczność analizy procesualnej, której podstawowym założeniem jest traktowanie rodziny nie jako statycznego obiektu, ale dynamicznego procesu, stanowiącego funkcję procesów reprodukcji (Giza-Poleszczuk 1993:37). Wiek jest tutaj zmienną podstawową, odpowiedzialną za proces definiowania sytuacji oraz interpretacje przebiegu działań w relacjach zachodzących między przedstawicielami różnych pokoleń. Traktowanie rodziny jako procesu, cyklu rodzinnego życia, pozwala na uchwycenie współzależności z podobnym cyklem życia pokoleń. Umożliwia analizę interakcji zachodzących pomiędzy jednostkami odgrywającymi swoje zespoły ról w różnych fazach przebiegu obu procesów, koegzystując we wspólnym świecie życia codziennego.

Zaprezentowana wcześniej definicja rodziny jako instytucji społecznej, jest elementem koncepcji wzorów współzależności pomiędzy jednostką a rodziną (Wrzesień, Żurek 1999), która wraz z takimi innymi teoriami średniego zasięgu jak teoria socjalizacji, teoria kontroli społecznej i teoria ról społecznych, stanowi podstawy rozwijanej teorii empirycznej wykorzystywanej do szczegółowej analizy relacji międzypokoleniowych. Wybór teorii średniego zasięgu jest konsekwencją przyjmowanych założeń ogólnometodologicznych plasujących przyjmowaną przez autora opcję w ramach socjologicznych teorii działań. Najistotniejsza z perspektywy interesującego nas zagadnienia jest orientacja indywidualistyczna, zgodnie z którą podmiotem działań są świadomie działające jednostki. Jednostki definiujące codzienne sytuacje, definiujące same siebie, podejmujące różnorodne role społeczne.

Rodziny system działania jest elementem relacji międzypokoleniowych w skali makro, zatem stanowi on tylko pewien fragment szerszych zjawisk (procesów, relacji) między pokoleniami. Rodzina pełni tutaj dwojaką funkcję, jest zwierciadłem tego co dzieje się w skali globalnej, ale jednocześnie (oddolnie) współtworzy specyfikę relacji międzypokoleniowych.

POJĘCIE POKOLENIA

Koncepcja pokolenia obecna jest w myśli socjologicznej od jej początków u socjologów organicystycznych XIX w., aż po współczesne dyskusje na temat pokolenia X czy pokolenia końca wieku. Charakter niniejszego opracowania nie pozwala na szczegółową, chronologiczną prezentację wszystkich stanowisk i orientacji opisujących kategorię pokolenia w naukach społecznych. Skupimy się natomiast na niezbędnych z perspektywy rozpatrywanego zagadnienia klasyfikacjach, sprowadzających się do precyzyjnego opisu sensu socjologicznego pojęcia pokolenia.

Klasyczną pozycją stawiającą sobie za cel uporządkowanie znaczeń nadawanych w literaturze pojęciu pokolenia jest artykuł M. Ossowskiej (Ossowska 1963). Autorka analizując biologiczne i kulturowe kryteria wyróżniania pokoleń oraz wpływ systemów wartości na ów proces, wskazała, iż o pokoleniu można mówić w pięciu różnych znaczeniach:

- 1) jako o ogniwie genealogii biologicznej;
- 2) jako o ogniwie genealogii kulturowej;
- 3) jako o kategorii osób wyselekcjonowanych poprzez specyficzne potraktowanie zmiennej wieku, mianowicie dokonanie podziału stulecia na mniej więcej trzy pokolenia;
- 4) jako o kategorii osób znajdujących się w określonej fazie życia, przechodzącej przez różne fazy swojej biografii;
- 5) jako o grupie ludzi o wspólnych postawach i wspólnej hierarchii wartości ukonstytuowanych poprzez wspólne przeżywanie doniosłych doświadczeń.

Podkreślając, że wyróżnienie pięciu znaczeń pojęcia pokolenia nie wyczerpuje wszystkich możliwości interpretacji, Ossowska eliminuje rozumienia trzecie i czwarte, redukując rozumienie pokolenia do trzech znaczeń:

- 1) jako poszczególnego ogniw genealogii biologicznej;
- 2) jako poszczególnego ogniw genealogii kulturowej;
- 3) jako grupy ludzi o wspólnych postawach wyznaczonych przez wspólnie przeżyte wydarzenia historyczne (Ossowska 1963:51).

Rozwijając powyższe rozważania nad socjologiczną treścią historycznego i kulturowego rozumienia pojęcia pokolenia, J. Mikułowski-Pomorski dochodzi do wniosku, że pod pojęciem tym rozumie się:

- 1) „pewną kategorię rówieśniczą;
- 2) wyodrębnioną na podstawie faktu, że żyła ona w okresie pewnych, wyraźnie wyodrębniających się wydarzeń historycznych;
- 3) które to wydarzenia wyznaczają wspólnotę postaw;
- 4) które z kolei związane są ze wspólnymi wartościami (...);
- 5) kategorię rówieśniczą, która w okresie dojrzewania psychicznego przeżyła pewne wydarzenia historyczne lub przeszła przez wspólne warunki, które obiektywnie kształtowały ich życie” (Mikułowski-Pomorski 1968:268-269).

Odnajdujemy tu próbę połączenia założeń dwóch odmiennych koncepcji rozumienia pokolenia, orientacji historycznej zapoczątkowanej przez K. Mannheim (Mannheim 1966) i orientacji kulturowej G. Siemmela (Siemmel 1908) i jego kontynuatorów. Stanowisko takie jest współcześnie dość popularne, „dziś w socjologii za pokolenie uważa się sumę wszystkich należących do danego kręgu kulturowego osób w mniej więcej równym wieku, które na podstawie wspólnej sytuacji historyczno-społecznej wykazują podobieństwo postaw, motywacji, nastawień i systemów wartości” (Griese 1996:80).

Ważne wydaje się jednak ostrożne traktowanie wydarzeń historycznych jako czynnika pokoleniotwórczego i przyjęcie założeń orientacji kulturowej, zgodnie z którymi „o społecznym zaistnieniu nowego pokolenia decydują uznawane przez dojrzewającą psychicznie i społecznie młodzież aspiracje, wartości, potrzeby, interesy będące reakcją na nową sytuację historyczną, nie zaś samo wystąpienie danej sytuacji” (Nowacki 1991:28).

W rozważaniach socjologicznych pokolenie traktowane jest jako zbiór społeczny, jako szersza zbiorowość, jako krąg społeczny i jako grupa społeczna. Pojęcia te niejednokrotnie współwystępują w obrębie tych samych definicji, wprowadzając dalsze utrudnienia w jednoznacznej charakterystyce pokolenia jako kategorii socjologicznej.

Pokolenie pojmowane jako zbiór społeczny to zbiór pokoleniowy, utożsamiany z określoną kategorią wieku jednostek danego miejsca i czasu „(...) pokolenie traktujemy jako mniej lub bardziej liczną serię roczników przewijających się kolejno przez określoną grupę społeczną, gdzie żyją w podobnych warunkach społecznych i są poddane działaniu podobnych bodźców, które mogą, ale nie muszą prowadzić do powstania pewnych zbieżności w systemie wartości. W pewnych warunkach pokolenie może być ujmowane wyłącznie jako zbiór społeczny, w innych – także jako grupa społeczna” (Kwaśniewicz 1968, za: Mikułowski-Pomorski 1968:263).

Pokolenie jako grupa społeczna pojawia się w dwóch znaczeniach: a) jako konkretna struktura obejmująca swym zasięgiem całość populacji ludzi podobnych roczników; lub b) struktura (struktury) o charakterze elitarnym, awangardowym występująca w obrębie tej całości.

Przykładem pierwszego z wymienionych powyżej znaczeń może być „Pokolenie Flower Power” hippiesowskiej kontestacji, jeśli ograniczymy je czasowo do roku 1967 i tak też zjawisko to analizowano, nawiązując do Mannheimowskiej teorii pokoleń. „Jedność pokolenia nie jest w żadnym wypadku więzią społeczną skierowaną na utworzenie konkretnej grupy, mimo że może się nawet zdarzyć, że fakt jedności pokoleniowej stanie się świadomie podstawą powstania konkretnej grupy” (Mannheim 1966:33).

Za przykład drugiego rozumienia pokolenia jako grupy społecznej niech posłuży definicja J. Ortegi y Gasset, dla którego „pokolenie nie jest ani garścią wybijających się ludzi, ani też pewną gromadą; jest ono nowym, zamkniętym w sobie ciałem społecznym, posiadającym swoją własną arystokratyczną mniejszość i swą zbioro-

wość, co z nadaną sobie z góry szybkością życiową i kierunkiem wciska się w krąg istnienia” (Ortega y Gasset 1928). Owa arystokratyczna mniejszość to grupa bądź grupy społeczne występujące w obrębie jednego pokolenia, struktury odpowiedzialne za pionową i poziomą dyferencjację pokoleń – zjawisko ostatnio charakteryzujące młodzież w Polsce w pierwszej połowie lat 90. (Wrzesień 1998).

Rozumienie pokolenia jako szerszej zbiorowości pojawiło się już w cytowanej powyżej definicji Ortegi y Gasseta. Bardziej rozbudowane wykorzystanie takiego rozumienia odnajdujemy w Mannheimowskiej koncepcji związków pokoleniowych. Związki pokoleniowe to struktury ukonstytuowane na podstawie położenia pokoleniowego, czyli przynależności do tej samej przestrzeni historyczno-społecznej, wspólnoty pokoleniowej powstającej w konsekwencji uczestnictwa we wzajemnych oddziaływaniach społecznych i duchowych oraz jedności pokoleniowej będącej konsekwencją wspólnego przetwarzania przeżyć i doświadczeń.

Dla Mannheima związków pokoleniowych, podobnie do położenia klasowego, nie da się odrzucić. „W sieci powiązań pokoleniowych człowiek jest zanurzony niezależnie od tego, czy o tym wie, czy nie i czy sprawia mu to przyjemność. Kiedy przynależność do jakiejś wspólnoty pokoleniowej zostanie uświadomiona, rezultatem (...) mogą być solidarność i wspólne, świadome działanie, a więc konkretne grupy i związki interesów” (Griese 1996:87).

Pomimo iż Mannheim w swojej koncepcji eksponował fakt, że pokolenia są kategoriami powstającymi jako rezultat procesów społecznych, to odnajdujemy tutaj podobieństwa do pojmowania pokolenia w sensie kulturowym, gdzie pokolenie rozumiane jest zarówno jako krąg społeczny, jak i grupa społeczna.

„O pokoleniu w sensie kulturowym mówić będziemy wtedy, gdy w pewnej kategorii rówieśniczej osób znajdujących się na wyższych szczeblach dojrzenia psychicznego zajdzie proces łączenia się ich na podstawie wspólnych zainteresowań w kręgi, ze szkodą zwykle dla dotychczasowych układów” (Mikulowski-Pomorski 1968:275). Zachodzący w kręgach zainteresowań proces socjalizacji wtórnej zmniejsza solidarność grup pierwotnych, w których uczestniczą młodzi, w tym w rodzinie, osłabiając ją, niszcząc lub niekiedy wzmacniając. Wówczas gdy kategoria rówieśnicza stanowi podstawę aktywizacji kręgu pokoleniowego, krąg ten staje się potencjalnym podłożem formowania się grup pokoleniowych, to znaczy takich grup społecznych (formalnych i nieformalnych), które powstały jako konsekwencja przynależności ich członków do kręgów pokoleniowych (ibidem 276).

Na potrzeby naszych zainteresowań istotna wydaje się próba skonstruowania definicji syntetyzującej zaproponowana przez J. Mikulowskiego-Pomorskiego. Pisał on, że „dla socjologa pokolenie zarówno w rozumieniu historycznym, jak i kulturowym jest w pierwszym rzędzie kręgiem społecznym lub zespołem kręgów składających się z osób należących do pewnej kategorii rówieśniczej; krąg ten jest jednocześnie przez wspólne zachowania, których treścią jest wymiana myśli, na jego podstawie mogą powstawać różnorakie grupy społeczne” (ibidem 278).

Analizując relacje międzypokoleniowe w kontekście życia rodzinnego, traktujemy pokolenie jako krąg społeczny, rozumiany jako kategoria rówieśnicza odpowiedzialna za przebieg procesu socjalizacji wtórnej. Procesu, w efekcie którego pojawiają się różnorodne grupy pokoleniowe. Grupy te stanowią element procesu dyferencjacji pokoleń: a) dyferencjacji pionowych – przejawiających się głównie poprzez nasilanie się tendencji izolacjonistycznych pomiędzy bliskimi generacjami (między pokoleniami u Mannheim); oraz b) dyferencjacji poziomych – charakteryzujących się występowaniem znacznej liczby subkultur w obrębie kręgów rówieśniczych połączonym z przetransponowywaniem poszczególnych ich atrybutów do powszechnie aprobowanych wzorów w ramach mody młodzieżowej.

Rozpatrując specyfikę zależności pomiędzy pokoleniem a rodziną, zgodnie z przyjmowanymi założeniami teorii działań, grupy pokoleniowe – jako konstrukty o cechach typu idealnego – należy traktować jako systemy działania o wspólnej świadomości, wspólnej przestrzeni życiowej, wspólnej interpretacji i wspólnym definiowaniu sytuacji oraz wspólnej typizacji partnerów i samych siebie. W skrajnych przypadkach całe pokolenie można traktować jak grupę pokoleniową – układ, system działania – określonego miejsca i czasu (np. Pokolenie Flower Power 1967, Pokolenie Punk 1976-77).

ZMIANA POKOLEŃ

K. Mannheim przeciwstawił społeczeństwu tradycyjnemu, statycznemu, nie znającemu żadnej zmiany pokoleń, społeczeństwo dynamiczne charakteryzujące się:

- a) stałym wprowadzaniem nowych nosicieli kultury;
- b) odejściem wcześniejszych nosicieli kultury;
- c) faktem, że nosiciel każdorazowego związku pokoleniowego uczestniczy tylko w czasowo ograniczonym wycinku procesu historii;
- d) koniecznością stałego przekazywania nagromadzonych dóbr kultury;
- e) nieprzerwaną wymianą pokoleń (Mannheim 1966:37).

Zmiana pokoleń to nie tylko następstwo pokoleń definiowane za pomocą zmieniających demograficznych (wiek zawierania małżeństw i wydawania potomstwa), a przede wszystkim modyfikacje relacji władzy: podział ról społecznych, redefiniowanie systemów norm i wartości, przetransponowywanie obowiązujących wzorów zachowań, dysponowanie mechanizmami kontroli społecznej.

Proces ten można też analizować w kategoriach życia rodzinnego przez pryzmat napięć pomiędzy pokoleniami, szczególnie silnych w fazie kształtowania tożsamości społecznej pokolenia dorastających dzieci. Interesująca nas zmiana, w skali makrostrukturalnej nie ma charakteru skokowego, jest procesem przebiegającym mniej lub bardziej płynnie. Za płynność owego procesu odpowiedzialne są struktury występujące pomiędzy pokoleniami – bliskie generacje (międzypokolenia) – będące nośnikami zarówno zespołów cech nowych, jak i (często modyfikowanych) cech występujących w poprzednich pokoleniach.

W rodzinie, która de facto stanowi odzwierciedlenie relacji międzypokoleniowych w skali makro, proces zmiany pokoleń przybiera znacznie dynamiczniejszą postać. Relacje pomiędzy pokoleniami rodziców i dzieci przybierają tu postać relacji, jak po skokowej zmianie pokoleń, która w rzeczywistości zachodzi bardzo rzadko (por. M. Mead 1978), dlatego też zjawisko to proponujemy nazywać efektem quasi-skokowej zmiany pokoleń w rodzinie.

Efekt quasi-skokowej zmiany pokoleń to przede wszystkim skutek braku ciągłości między pokoleniami na płaszczyźnie życia rodzinnego. Oddziaływania bliskich generacji odpowiedzialne za płynność procesu zmiany pokoleń możemy w rodzinie obserwować w relacjach pomiędzy rodzeństwem o istotnej różnicy wieku (5-7 i więcej lat). Nie jest to jednak na tyle szeroka konfrontacja bliższych sobie międzypokoleń, aby umożliwić utrzymanie równowagi w relacjach rodzice – dzieci. Starsze rodzeństwo może natomiast przyczyniać się do złagodzenia konfrontacji pomiędzy bliskimi generacjami w skali makro.

PROCES SOCJALIZACJI W RODZINIE A ZMIANA POKOLEŃ

Współczesna rodzina socjalizuje „od siebie do społeczeństwa” (Griese 1996:130). Nie potrafi już wystarczająco przygotować młodych ludzi do życia w społeczeństwie i nie zapewnia im adekwatnej przestrzeni identyfikacyjnej. Socjalizacja przenosi się do innych agend – głównie do grup rówieśniczych (Tenbruck 1962) – tworzących (lub nie) wspólnoty pokoleniowe. Proces ten obserwujemy od początku lat 50.

Od pięćdziesięciu lat, raz poprzez usamodzielnianie się, innym razem poprzez wyizolowywanie, społeczna kategoria młodzieży charakteryzuje się silniejszą lub mniej wyrazistą manifestacją własnej subkultury. Tradycyjne grupy odpowiedzialne za przebieg procesu socjalizacji, w tym szczególnie rodzina, przekazują tylko część wiedzy i umiejętności niezbędnych do życia w społeczeństwie (Mead 1978). „Im większa liczba ról w społeczeństwie, tym większej liczby ról trzeba się uczyć poza rodziną, a więc w postaci formalnej i zorganizowanej” (Tenbruck 1962).

W ostatnich latach obserwujemy osłabienie aktywności kontestacyjnej młodzieży wobec starszego pokolenia, mimo to nadal cechą specyficzną współczesnych rodzin jest problem niedoskonałości socjalizacji, nakładający się na proces zmiany pokoleń, zmiany w skali makro.

Jak zaznaczyliśmy już wyżej, w rodzinie proces zmiany pokoleń przybiera postać zmiany quasi-skokowej. Przyjmowane tu stanowisko jest konsekwencją tradycji postrzegania relacji między pokoleniami rodziców i dzieci w rodzinie, w kategoriach konfliktu – od modelu K. Davisa (Davis 1972), poprzez generation gap M. Mead (Mead 1978), do koncepcji konfliktu pokoleń w skali makro B. Buchhofera, J. Friedrichsa i H. Ludtke (Buchhofer, Friedrichs, Ludtke 1970).

Bez względu jednak na to, czy oddziaływania między pokoleniami w rodzinie przybierają postać konfliktu czy nie, to i tak stanowią one podstawowy element procesu socjalizacji. Efektem wewnątrzrodzinnej socjalizacji jest tworzenie społecznej rzeczywistości w skali mikrostrukturalnej – stanowiące podstawowy segment całościowego procesu definiowania sposobu bycia w świecie. Definiowanie to może przebiegać według kilku schematów:

1) zgodnie z istniejącymi już u starszych pokoleń scenariuszami pełnienia ról społecznych;

2) poprzez ich modyfikacje;

3) lub poprzez ich zaprzeczenie.

Proporcje wyboru poszczególnych schematów uzależnione są od stopnia intensywności napięć pomiędzy pokoleniami w rodzinie, stanowiącego wypadkową podobnych relacji w skali makro, określających specyfikę relacji międzypokoleniowych danego miejsca i czasu.

NAPIĘCIA POMIĘDZY POKOLENIAMI

Rodzina to główna scena napięć pomiędzy pokoleniami (nie zawsze przyjmujących postać konfliktu) stanowiących pierwszy etap dokonującej się permanentnie zmiany pokoleń. Stan napięć pomiędzy pokoleniami rozumiany jest tutaj bardzo szeroko, od jawnej kontestacji świata ludzi dorosłych z jego systemem norm i wartości, poprzez wszelkie przejawy młodzieńczego kwestionowania, eksperymentowania i buntu, niezbędne w procesie kształtowania tożsamości społecznej jednostki, aż po „pokojowe współlistnienie” pokoleń w rodzinie charakteryzujące się znaczną unifikacją ich systemów aksjologiczno-normatywnych. Podejście takie jest kontynuacją i rozwinięciem stanowiska reprezentowanego przez H. Schelskiego, który pojęcie napięć pomiędzy pokoleniami w rodzinie wykorzystywał do analizy relacji między pokoleniami w rozumieniu ogniw genealogii biologicznej (Schelsky 1963).

Interesujący nas stan charakterystyczny jest dla określonej fazy w cyklu życia rodziny – fazy dorastania dzieci doświadczających obiektywnie stan młodości definiujący ich przynależność do autonomicznej kategorii młodzieży, w znacznym stopniu uniezależniającej od „wpływów” rodziny. Napięcia pomiędzy pokoleniami współdefiniują, szczególnie silne w tym okresie wzory interakcji w rodzinie i najsilniej znaczą swoją obecność w wewnątrzrodzinnym systemie kontroli społecznej.

Napięcia pomiędzy pokoleniami mogą być szczególnie silne w rodzinie, bo rodzina to grupa wiekowo heterogeniczna, ex definitione narażona na konfrontację różniących się (znacznie lub nieznacznie) systemów aksjologiczno-normatywnych, systemów wzorów, wzorców, znaków i symboli określających przynależność do poszczególnych czasowych i terytorialnych segmentów rzeczywistości społecznej.

Zaprezentowana poniżej propozycja typologii napięć pomiędzy pokoleniami w rodzinie jest efektem dotychczas przeprowadzonych badań i znajduje się obecnie w trakcie ostatecznej weryfikacji empirycznej.

Proponuję wyselekcjonować cztery typy napięć pomiędzy przedstawicielami różnych pokoleń w rodzinie:

1. Antagonizacja

Typ ten najbliższy jest pojmowaniu relacji międzypokoleniowych w kategoriach konfliktu, którego podłożem może być – ale nie musi – proces społecznej zmiany. W sytuacji takiej obserwujemy:

- brak wymiany informacji, informacji definiowanej za B. Buchhoferem, J. Friedrichsem i H. Ludtke jako określonej liczby wiadomości i zdolności niezbędnych do działania w określonych sytuacjach społecznych (tu w rodzinie – Buchhofer i in. 1970);
- tendencję do ograniczania do minimum częstotliwości i intensyfikacji stosunków społecznych, a skupianie się na wprowadzaniu systemu roszczeń, niejednokrotnie wzmacnianego sankcjami;
- brak planowanej transmisji kulturowej, a transmisja spontaniczna (zob. Wrzesień 1998) – stanowiąca konsekwencję zespołów motywów charakterystycznych dla ról społecznych pełnionych w procesie socjalizacji, jest tutaj świadomie tłumiona;
- słabsze oddziaływania socjalizacyjne, a silniejsze kontrolne.

2. Koegzystencja

Ten typ napięć pomiędzy pokoleniami w rodzinie dotyczy zjawiska paralelizmu aktywności społecznej pokoleń w świecie życia codziennego. Obserwujemy tu:

- ograniczony przepływ informacji;
- minimalizację stosunków społecznych;
- ograniczoną transmisję kulturową;
- w konsekwencji wymienionych powyżej podpunktów – osłabione oddziaływania socjalizacyjne i kontrolne;
- koncentrację aktywności jednostek w grupach społecznych definiujących (lub wzmacniających) poczucie tożsamości społecznej pokolenia.

Dotychczasowe badania pozwoliły na sformułowanie hipotezy o zależności pomiędzy intensyfikacją występowania postaw innowacyjnych u młodzieży a omawianym typem napięć międzypokoleniowych. Przypuszcza się, że ten typ napięć sprzyja kształtowaniu postaw innowacyjnych.

3. Kooperacja

W trzecim typie napięć nawiązujemy do teorii racjonalnego wyboru. Przyjmujemy, że kooperacja zachodzi wówczas, gdy przedstawiciele różnych pokoleń starają się, unikając konfliktu, maksymalizować swój zysk wynikający z wzajemnych interakcji w rodzinie.

Obserwujemy tutaj:

- wysoki stopień świadomości braku wspólnych interesów i celów działających jednostek w rodzinie (przedstawicieli różnych pokoleń);
- stan ten prowadzi do wypracowania poczucia konieczności kooperacji;

- w konsekwencji pojawia się kalkulacja kosztów i efektów podejmowanych działań – bilans kosztów (bilans zysków i strat); nie zawsze ta kalkulacja dokonywana jest świadomie i racjonalnie, a koszty i korzyści mogą być traktowane tutaj jako obiektywne funkcje zachowań konstytuujących system stosunków społecznych pomiędzy pokoleniami w rodzinie.

W efekcie powyższych działań, rodziny w których dominuje ten typ napięć pomiędzy pokoleniami charakteryzują się:

- segmentacją przepływu informacji, znaczną jej selektywnością;
- zróżnicowaną intensywnością stosunków społecznych;
- „kontrolowaną” transmisją kulturową, ze specyficznym autocenzurowaniem przekazywanych treści;
- silniejszymi oddziaływaniami kontrolnymi od socjalizacyjnych;
- oraz zdominowaniem obu systemów przez mechanizmy manipulacji.

4. Asymilacja

Ostatni z wyselekcjonowanych typów napięć pomiędzy pokoleniami charakteryzuje stan znacznego przenikania norm, wartości i wzorów zachowań w relacjach pomiędzy pokoleniem rodziców a pokoleniem dzieci. Można zastanowić się tutaj czy nie jest to sytuacja charakteryzująca zdominowanie pokolenia młodszego przez pokolenie starsze, bowiem to pokolenie rodziców wydaje się sterować całym procesem. Zabieg ten, motywowany jak sądzę przez zespoły motywów typu ponieważ, z przewagą motywacji egoistycznej, służy maksymalizacji zaspokajania przez rodziców własnych potrzeb emocjonalnych (np. uczucia, akceptacji, bezpieczeństwa), przynajmniej częściowo kosztem pokolenia dzieci. Mogą bowiem pojawiać się tutaj problemy z kształtowaniem tożsamości społecznej adekwatnej do danego miejsca i czasu, tożsamości społecznej nowego pokolenia. Przypuszcza się ponadto, iż omawiany tu typ napięć sprzyja kształtowaniu postaw konserwatywnych.

W rodzinach, w których występuje ten typ napięć pomiędzy pokoleniami zaobserwowano:

- wzmożony przepływ informacji pomiędzy przedstawicielami różnych pokoleń;
- tendencję do maksymalizacji stosunków społecznych;
- silną transmisję kulturową;
- silne oddziaływania socjalizacyjne i kontrolne, polegające na wzajemnym wzmacnianiu systemu kontroli wewnętrznej.

ZMIANA POKOLEŃ A TWORZENIE INNOWACJI

Współcześnie w socjologii uważa się, że za tworzenie i wprowadzanie innowacji w systemie społecznym odpowiedzialne jest raczej średnie pokolenie, a nie bezpośrednio młodzież, bowiem dysponuje ono właściwym, przeważnie

symbolicznym kapitałem. Do podstawowych cech owego kapitału Griese zalicza: wiedzę, doświadczenie, kompetencje i władzę, czyli atrybuty, które nie są charakterystyczne dla młodzieży (Griese 1996:93). Młodzież natomiast dysponuje specyficznym potencjałem innowacyjności, którego interesującą, akcentowaną przez wielu socjologów cechą jest jego wyższa wartość niż w pokoleniu ludzi dorosłych.

Umiejętność jego wykorzystania jest pochodną kształtowania się tożsamości społecznej jednostek w okresie tworzenia związków pokoleniowych, zarówno w skali makro, jak i mikrostrukturalnej, zarówno w kontynuacji i ewolucji procesu socjalizacji pierwotnej w rodzinie, jak i w zmieniającej się dynamice procesu socjalizacji wtórnej w grupach rówieśniczych i instytucjach edukacyjnych. Jak wskazywał za K. R. Allerbeckiem P. Sałustowicz „próba wyjaśnienia postaw innowacyjnych wśród młodzieży może opierać się na założeniu istnienia konsensusu pomiędzy pokoleniami albo na założeniu istnienia konfliktu pomiędzy pokoleniami” (Sałustowicz 1978: 180).

Jednostki nie przeżywające wyraźnej fazy buntu wobec starszego pokolenia (głównie wobec rodziców) wykazują skłonności do przejmowania systemów aksjologiczno-normatywnych, systemów wzorów zachowań, scenariuszy podejmowania i pełnienia poszczególnych ról społecznych od starszych bliskich generacji i pokoleń. Na potrzeby niniejszych rozważań proponuję powyższą kategorię nazwać uwsteczniającymi konserwatystami. Parafrazując model pojęciowy wykorzystany przez S. Czarnowskiego do opisu młodzieży okresu „względnej stabilizacji”, uwsteczniający konserwatyści to jednostki, w których systemie świadomościowym „dominuje dawność, terażniejszość raczej dostosowuje się do przeszłości”, a cały współmodyfikowany proces socjalizacji ukierunkowany jest na „utrwalanie dawności w terażniejszości” (Czarnowski 1948: 194). W konsekwencji wprowadzanie przez uwsteczniających konserwatystów innowacji w systemie społecznym jest rzadsze. Natomiast osoby, przeżywające fazę buntu manifestującą się nasileniem napięć w relacjach międzypokoleniowych w rodzinie (i nie tylko) to przyszli potencjalni innowatorzy tworzący nowe bliskie generacje i pokolenia, a w dalszej perspektywie częściej odpowiedzialni za manifestacje postaw innowacyjnych i wprowadzanie innowacji w systemie społecznym.

Za taką dychotomizację przynależności pokoleniowej odpowiedzialnych jest kilka zjawisk: żadne pokolenie nie stanowi bowiem jednorodnej kategorii społecznej, co jest naturalną konsekwencją braku unifikacji wzorców przebiegu procesu socjalizacji pierwotnej w rodzinie, znacznego zróżnicowania wewnątrzrodzinnych systemów kontroli społecznej (zarówno w sferze aksjologiczno-normatywnej, jak i behawioralnej) oraz silnej dyferencjacji wzorców przebiegu procesu socjalizacji wtórnej w grupach rówieśniczych i instytucjach edukacyjnych. W konsekwencji te same doświadczenia mogą się w świadomości grup pokoleniowych różnie załamywać, a także różne doświadczenia mogą być udziałem różnych grup w ramach tego samego pokolenia.

CYKL ŻYCIA RODZINY A CYKL ŻYCIA POKOLENIA

Niezależnie od zajmowanych przez jednostki miejsc w cyklu życia rodziny, każdy człowiek uczestniczy w podobnym przebiegu cyklu życia (trwania) pokolenia. Każde pokolenie przechodzi cykl życia, który równolegle przebiega na dwóch płaszczyznach – biologicznej i społeczno-kulturowej. Efektem przebiegu cyklu na płaszczyźnie biologicznej jest kształtowanie tożsamości biologicznej nie będącej bezpośrednio przedmiotem naszych zainteresowań.

Znacznie ważniejszy w kontekście interesującego nas zagadnienia jest efekt przebiegu cyklu na płaszczyźnie społeczno-kulturowej. To tutaj kształtowana jest tożsamość społeczna pokoleń, która jest symboliczną przynależnością jednostek do poszczególnych, czasowych i terytorialnych (specyfika czasu i miejsca) segmentów rzeczywistości społecznej. Specyfika czasu i miejsca odpowiedzialna jest za sposoby definiowania systemów aksjologiczno-normatywnych, zestawów wzorów, wzorców, symboli, znaków i ich interpretacji, które charakteryzują poszczególne grupy wiekowe. Zjawisko to ma swoją dynamikę i najsilniej zaznacza się w okresie „pokoleniowej manifestacji” czy „ekspresji pokolenia”, kiedy dotyczy wszystkich lub prawie wszystkich przedstawicieli pokolenia. Dalej następuje raczej skłonność do powielania powszechnie akceptowanych schematów funkcjonowania w świecie ludzi dorosłych. Indywidualne, czasami innowacyjne treści charakteryzujące społeczną tożsamość pokolenia trafiają do sfery aksjologicznej systemu kontroli wewnętrznej i koncepcji roli oraz podlegają dalszej transformacji – przeważnie z przyczyn konformistyczno-pragmatycznych – w celu wtopienia ich w system akceptowanych wzorów zachowań.

Pokolenie to grupa wiekowo homogeniczna. Kształtuje się w okresie największej aktywności jednostek, w fazie młodości współdefiniującej przynależność do społecznej kategorii młodzieży. Dalej każde pokolenie dorasta, dojrzewa i starzeje się, zachowując jednak pewne cechy, określające jego tożsamość społeczną. Tak więc, pomimo iż pokolenia kształtują się w fazie młodzieńczej życia jednostek, to ukonstytuowane wówczas ich cechy procentują w dalszym życiu przyjmowanymi postawami i preferencjami w wyborze wzorów zachowań, również w obrębie realizacji wzorów życia rodzinnego. Cykl życia rodziny koegzystuje z cyklem życia pokoleń, modyfikując indywidualne definiowanie osobowościowych definicji podejmowanych ról społecznych w rodzinie i poza nią.

GENERATION RELATIONS AND THE FAMILY

Summary

The process of formation of new generations, the creation of generation identity and the generation change, are the phenomena widely analysed in social sciences. This analysis is undertaken both on the global scale and from the perspective of acting individual. Relations between generations are the resultant

of the civilisation changes, which include different spheres of social life: the political system, the economic system, the customs and the moral system of the society.

The presented article is an attempt at systematisation of the conceptual model, used to the analysis of the reflections of the global specifics of the generation relations in the family life.

We examine such terms and notions as: family, generation, generation change, family socialisation and the generation change, tensions between generations, creation of innovations in the context of generation change, course of the family life and the course of the life of a generation.

BIBLIOGRAFIA

- Berger P.L., Luckmann T., *Spoleczne tworzenie rzeczywistości*, Warszawa 1983.
- Buchhofer B., Friedrichs J., Ludtke H., *Alter, Generationsdynamik und soziale Differenzierung*, w: „KZfSS” 1970/2.
- Czarnowski S., *Kultura*, Warszawa 1948.
- Davis K., *The Sociology of Parent-Youth Conflict*, w: P. K. Manning, M. Truzzi, *Youth and Sociology*, New Jersey 1972.
- Giza-Poleszczuk A., *Rodzina i system społeczny*, „Studia Socjologiczne” 1993, nr 2.
- Griese H. M., *Socjologiczne teorie młodzieży*, Kraków 1996.
- Fichter J. H., *Socjology*, Chicago 1957.
- Kwaśniewicz W., *Przemiany społeczne młodzieży akademickiej Uniwersytetu Jagiellońskiego w dwudziestolecie Polski Ludowej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, zeszyt 22, Kraków 1968.
- Mannheim K., *Das Problem der Generationen*, w: Friedeburg von L., (red.), *Jugend in der modernen Gesellschaft*, Koln & Berlin 1966.
- Mead M., *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego*, Warszawa 1978.
- Mikułowski-Pomorski J., *Pokolenie jako pojęcie socjologiczne*, „Studia Socjologiczne” 1968, nr 3-4.
- Nowacki G., *Kultura polityczna pokolenia „Sierpnia '80”*, Warszawa 1991.
- Ortega y Gasset J., *Die aufgabe unseren Zeit*, Berlin 1928.
- Ossowska M., *Koncepcja pokolenia*, „Studia Socjologiczne” 1963, nr 2.
- Sałustowicz P., *Koncepcja pokolenia w badaniach postaw innowacyjnych wśród młodzieży*, „Studia Socjologiczne” 1978, nr 1.
- Schelsky H., *Die skeptische Generation. Eine Soziologie der Jugend*, Dusseldorf & Koln 1963.
- Simmel G., *Soziologie*, Leipzig 1908.
- Tenbruck F. N., *Jugend und Gesellschaft. Soziologische Perspektiven*, Friburg 1962.
- Wrzesień W., *Wybrane problemy międzypokoleniowej transmisji kultury młodzieżowej*, „Roczniki Socjologii Rodziny”, tom X, Poznań 1998.
- Wrzesień W., Żurek A., *Wzory współzależności pomiędzy jednostką a rodziną*, „Roczniki Socjologii Rodziny”, tom XI, Poznań 1999.